

Тиянақсызданған есімшенің *-ғанда* тұлғасы әр уақытта іліктес қатынасты білдіре бермейді. Мына мысалдарға көңіл аударайық: *Түйешілер аңтарылып тұрғанда ол жан-дәрмен мылтығына жармасты* (Ж.Қорғасбек). *Келесі күні келіп қалар деп отырғанда оқшау хабар алды* (Ә.Нұрпейісов).

Байқап отырғанымыздай, мұнда мезгіл пысықтауыштардың барлығы қалып етістіктері арқылы жасалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қапалбеков Б. Көсемшелердің жұмсалу өрісі. – Алматы, 2006. – 164 б.
[2] Қойшыбаев М. Есімше бағыныңқылы құрылымдардың деривациялану жолдары. Канд. дисс., Алматы, 2006. – 25 б.
[3] Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. Қарағанды, 1998. – 159 б.

МРНТИ 16.01.09

Б.Қ. Ақбердиева

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, ф.ғ.к., доцент

СЕРІКБОЛ ҚОНДЫБАЙДЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «АДАМ ЖАНЫНА» ҚАТЫСТЫ МИФОЛОГЕМАЛАР

Аннотация. Мақала С.Қондыбай шығармаларындағы мифологемаларды зерттеу мәселелеріне арналған. «Адамның жанын» ашатын мифологемалар анықталған. Тілдің мағынасын жан-жақты түсіну және сөздің терең мағынасын ашу үшін тілдің қатынас құралы ретіндегі қызметі ғана емес, оның шығу тарихына, өзгерудің күрделі кезеңдеріне тереңірек үнілу қажет. Осы бағытта жазылған С.Қондыбайдың төрт томдық «Арғықазақ мифологиясы» зерттеу еңбегін қазақ тіл білімі үшін (жалпы қазақ ғылымы сияқты) үлкен маңызы мен болашағы бар «энциклопедиялық трактат» деп санауға болады.

Кілт сөздер: миф, мифология, мифологема, тіл.

Б.К. Ақбердиева

КГУТИ им.Ш. Есенова, кандидат филологических наук, доцент

МИФОЛОГЕМЫ В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРИКБОЛА КОНДЫБАЯ КАСАТЕЛЬНО «ДУШИ ЧЕЛОВЕКА»

Аннотация. Статья посвящена проблемам исследования мифологем в трудах С.Кондыбая. Определены мифологемы, раскрывающие «душу человека». Для всестороннего понимания значения языка и открытия более глубокого значения слова требуется не только функция языка как средства общения, но и более глубокий взгляд на историю его возникновения, сложные этапы изменений. Написанный в этом направлении четырехтомный исследовательский труд С. Кондыбая «Аргыкзахская мифология» можно рассматривать как «энциклопедический трактат», имеющий большое значение и перспективы для казахского языкознания (как и для казахстанской науки в целом).

Ключевые слова: миф, мифология, мифология, язык.

B. K. Akberdieva

Yessenov University, Candidate Of Philological Sciences, Associate Professor

MYTHOLOGEMS IN MYTHOLOGICAL RESEARCH OF SERIKBOL KONDYBAI CONCERNING THE 'HUMAN SOUL'

Annotation. A comprehensive understanding of the meaning of language and the discovery of the deeper meaning of the word requires not only the function of language as a means of communication, but also a deeper look at the history of its emergence, the complex stages of change. S. Kondybay's four-volume research work "Argykazakh mythology" written in this direction can be considered as an "encyclopediaic treatise" with great significance and prospects for the Kazakh linguistics (as well as for the science of Kazakhstan in general). The article is devoted to the problems of studying mythologems in the works of S. Kondybai. The mythologems that reveal the "human soul" are defined.

Keywords: myth, mythology, mythology, language.

Тілдің мән-мағынасын жан-жақты танып, сөздің әріде жатқан терең мазмұнын ашу тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметімен шектелмей, пайда болу тарихына, өзгеруінің күрделі кезеңдеріне тереңірек үңіле түсуді қажет етеді. Осы бағытта жазылған С.Қондыбайдың «Аргықзақ мифологиясы» төрт томдық зерттеу еңбегін қазақ тіл білімі үшін (жалпы Қазақстан ғылымы үшін де) маңызы мен болашағы зор «энциклопедиялық трактат» деп танып, негізгі бағыт ретінде қарастыруға болады.

Бұл тектес ғылыми талдаулар қазақ тіл білімін жаттанды, қалыптасқан нәрселерді сөз етуден арылтып, тілтанымның ғылымдар тоғысындағы ортақ парадигмалық деңгейге қадам басуына игілікті ықпал ететіні сөзсіз.

Бұл мақалада «адамның бірнеше жаны бар» деген ескі наным-сенімнің С.Қондыбай зерттеулеріндегі терең талдаулары мен осы мифтік атаулар

туралы түркітанушы, мәдениеттанушы ғалымдардың пікірлері мен этимологиялық сөздіктердегі деректер қоса қарастырылады.

Серікболдың айтуынша, шоғым таңбадағы (нүктені айналдыра сызылған шеңбер - «Арғықазақ мифологиясы» 1-кітап) тоғысу нүктесінің атауы - *туң/тунг*. Ол *тын* сөзінен болған, «тын» - бірінші болып шығатын жан. Ал сызықтар/сәулелер - *суң/сунг* осы праформадан өрбитін «сүне» екінші болып шығатын жан. О баста «тын» сөзі *бастапқы, ілкі, түпкі жан, тірі жан, субстанция* болса, сегіз немесе алты сүне сол бастапқы жанның түрлері болған; яғни *бір тын + сегіз сүне* (барлығы тоғыз жан) немесе *бір тын + алты сүне* (барлығы жеті жан) моделінің болғандығын көрсетеді.

Серікбол адам жанына қатысты осы атауларға өте терең талдаулар жасап, қисынды пікірлерін алға тартады. Мысалы, *тын* сөзінің *тыныс, тыныс алу (тыным, тынығу, тыншу)* деген сөздермен біртектес екендігі көрініп тұр. Аталған сөздердің мағыналары ауаны жұтумен, яғни демалумен байланысты, сондықтан *тын* мен *дым* сөздерін бір бастапқы сөздің кейінгі өзгерістері деп қарастыруға болатынын көрсетеді. *Тын* сөзінің праформасы да *туң/тунг*, яғни ол да тоғысу нүктесінің атауынан шыққандығы, оған дәлел *ты~ ныш* сөзінің бұрынырақта *түн/тын* және *еш* сөздерінің қосылуынан деп жорамалдайды: *түн-еш* - түнның жоқ(еш) болуы. Яғни мұнда *түн/ тын* сөзінің бастапқы мағынасы *тыныс алу* болса, *түн-еш* ~ *тыныстың жоғалуы, еш болуы, тынышталуы, тыншуы*. Әрине бұл сөз бастапқы мағынаны білдіре алмайды; *еш* (праформасы - *ешт*) сөзінің де *туң-тунг* сияқты, тоғысу нүктесін білдіргенін ескерсек, *түн* да *еш* те синонимдік сипаттағы сөздер болған дейді.

Түншығу – түнның-тынның шығуы; бүгінгі тілде өкпеге ауа, дем жетпей қалу, дегенді білдіретін бұл сөздің көне мәні адам денесінен түнның/тынның шығып кетуі, яғни өлуі болған. Түншықтыру дегеніміз – тірі пенденің мойнынан қысып, ауаның келу жолын бітеп тастау деген сөз осы әрекеттің сыртқы көрінісі тоғысу нүктесіне келеді, Түншықтыру (қылғындыру) нүктесі расында да тоғысу нүктесін бере алады: аталған сөздер де осыдан шыққан деп көрсетеді зерттеуші [1].

Сүне – өлген адам денесінен екінші болып, жеті не тоғыз күн өткеннен кейін шығып кететін жанның аты. Осы сөздің праформасының *суң-сунг* екендігі тіпті де күмән туғызбайды. Бұл сөз моңғол тілді халықтар мифологиясында *сунс* деп аталады, басқа нұсқалары *сунесун, сумсен, хунэхе, хунэхэн*.

Жұла – адамның жандарының бірі. Алтайлықтар мен хакастарда ол *шула, тюла, дьюла* түрінде айтыла береді. Мұнда алтайлық түркілер *дьюланы* «адам тәнінен шығып кетіп қайтып оралмаған құт» деп те есептеген. *Дьюланың* жоқ болуы адамды аурушаң, ұйқылы күйге түсіреді, бақсылардың ойыны кезінде *дьюла* өз еркімен одан бөлініп шығады деген таным болған. *Жұланы* төлеңгіттер *чула* (яғни, сүне) – «бүкіл рудың жаны» деп есептеген. Оны адамның өмірлік субстанциясы туралы келтірімдерімен сабақтастыра отырып, оны адамның сыңары, сүлдесі деп есептеген; өлген адам тәнін тастап

бара жатқан *чула* оның шаштарын жинап алады екен. Ал хакастарда бұл сөзбен кішкентай нәрестенің басындағы менді атаған [1].

Міне, жұла мәселесін қарастырған зерттеушілер ең алдымен оның адам басымен байланысты болуына және оның тәннен бөлектене алатындығына ерекше назар аудара отырып, осы сөздің этимологиясын түсіндірмек болған. Мысалы, *чуланы* шаш сөзімен байланыстыру; ру ағашының атауы ретінде қолдану сияқты танымдар бар. *Шұла-шаш* байланысын, осыған қатысты қазақ тіліндегі *шүйке, шүйке бас, шүйкежіп, шүйке шаш* сөздерімен мағыналас, біртектес екендігі шүбәсіз.

Шұла-ағаш, шұла-шаш деген байланыстар түбірі бір ассоциациялық түйдектер ретінде талдауға болады. Өйткені адамның басы ағашты кейіптей алады, яғни шаш оның бұтақтары, жапырақтары. Сонымен бірге тіліміздегі шашқа, жіпке қатысты *бір тал шаш, шашын талдап жұлу, талшық* деген сөздердегі тал сөзінің ағашқа да қатысты екендігін ескертеді.

Құт – бастапқы, ілкі, түпкі жанның туындысы, реалдық немесе сыртқы көрінімі, көресіні болып табылады. Бұл сөзді ғалымдар *құдірет, құдай, құрмет, күн* т.б. түбірлес сөздермен байланыстырады. Құт адам тәніне құйылады деп есептелген, соған қарағанда бастапқыда құтты әлдебір өмір беруші сұйықтық деп түсінген таным болған болса керек. Құт та сүне сияқты адам денесінен жеті не тоғыз күнде шығып кетеді.

Құт туралы Н.А.Баскаков мынадай деректер келтіреді: «Алтайлықтардың түсінігі бойынша әр адамның бірнеше жаны бар, олар: *сүне, тын, құт, жұла, сұр, жел салқын* және *үзүт*. Адам денесінен *тын* шыққанда адам өледі деп сенген (*тыны чықты, тыны үзілді*). Адамның дені сау болып, аман-есен жүруі *құт* деп аталатын жанға байланысты болған. Ана құрсағында жатқан нәрестенің тәніне Ана Жаючы жаратушы-құдай қызыл құрт түріндегі құтты дарытады. Құтынан айрылған кісі өлуге тиісті деп түсінген» [2].

Сондай-ақ *құт* сөзінің *Қорқыт* есімінің құрамындағы: *қор* «жаман», *құт* «жақсылық» дегенді білдіреді. Яғни Қорқыт – «жасампаз қаһарман» бейнесінде жақсылық пен жамандықтың бөлінбей тұрған кезінде өмір сүрген дейтін де көзқарастар бар [3].

Қырғыздарда *құт* сөзінің бірнеше көне мағыналары сақталған. Солардың бірінде «құт түндіктен ошақтағы жанып жатқан отқа еріп түсетін қоймалжың зат түрінде бейнеленеді. Жаны таза, жақсы адам ғана оны ұстап қала алады, ал жаман пиғылды адам ұстаса ол тезекке айналады» дейді аңызда.

Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы *құт* ұғымын арнайы зерттеу нысанына айналдырған мәдениеттанушы ғалым Н.Шаханова қазақ тіліндегі *құт* сөзінің «өмірлік күш», «жан», «рух», «ұрық» деген мағыналарын ажыратады. Мысалы, *құтпан айғыр - байлық басы, бауыры құтсыз, құтты қонақ келсе, қой егіз табады* сияқты сөз тіркестерінде «өмір беру» деген мағына бар, ал *құты ұшты, құты қапты* т.б. «жан», «рух» дегенді білдіреді [4].

Қазақ тілінде *сүлде//сүлдер* сөзі «дене сүйегі», «құр қаңқа» деген мағынада қолданылады. Қарақалпақ тілінде де *сүлдер* сөзі «бірдеңенің

қаңқасы, қарасыны); ауыспалы түрде «көлеңке» деген мағыналарда қолданылады. Башқұрт тілінде де «бірдененің қаңқасы» деген мағынада *һәлдә* болып айтылады. *Сүлдә* сөзі моңғол тілінде «ерекше бір рух, тәңірден келген күш-қуат» деген мағынаны білдіреді. Моңғолдар патшаның жаратылысында өзінің қол астындағы елін, халқын қорғап тұратын «ерекше бір күш-қуаты» болады деп түсінген және мұндай күшті *сүлдә* деп атаған. Моңғолдар арасында Шыңғыс ханның екі сүлдә-туы – Хара Сульде (Қара сүлде) мен Цаган сульде (Ақ сүлде) айрықша құрметтелген .

Қазақтағы *құр сүлдері қалды* деген тұрақты сөз тіркесі жоғарыдағы атап өткен *қаңқасы, сүйегі* деген мағыналарды береді, ал енді осындай ауыспалы, туынды мағыналардың негізінде көне мифтік танымның жатқанын аңғару қиын емес.

Серікбол *сүлде* сөзін, ең алдымен, түркі тілдес чуваш мифологиясындағы бас, жоғарғы тәңіріе, жасампаз *Султи тураның* және тағдыр мен жазмыш тәңіріесі делінетін *Султи кепенің* есімдерімен салыстырады. Оның үстіне чуваштық *султи* сөзінің тағдырға байланысты тәңіріе есіміне негіз болуы мен *сүлде* сөзінің өмірлік қуатқа байланыстылығы осындай сәйкестендіруді қисынды етеді. Сондай-ақ осы сөздің түркі тілінің ерекше әрі көне диалектісінің сарқыншағы болып табылатын чуваш тілі мен чуваштардың мифологиясынан табылуы моңғол мифологиясындағы *сүлде* бейнесі мен сөзінің ар жағында моңғолдық емес, дейтүркілік бастаудың жатқандығын анықтай түседі. Тіліміздегі осы сөз арқылы қалпына келтіруге болатын *сіле (сілесі құру), сел (селі құру*, орыс тіліндегі *сила* сөзі де осыдан шыққан), *сур, сүрек* сияқты сөздер бар [5, 358-359].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.

[2] Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая: термины, их значения, этимология. // Советская этнография, №5.

[3] Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – С. 78.

[4] Шаханова Н. Понятие *құт* в традиционном мировоззрении казахов // Культура кочевников на рубеже веков: Проблема генезиса и трансформации. – Алматы, 1995.

[5] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.- 488 б.